

derdi. Mevlây Muhammed, Karaviyyîn Camii'ndeki öğrencilerin eğitim ve öğretiminde geleneksel metodu benimsedi ve modern eğitime geçmedi. Bir grup öğrenciyi matematik öğrenmeleri için Mısır'a gönderdi. Tarihçi Muhammed Eken-sûs'tan Filâfil'er'in tarihini yazmasını istedi. İlk defa 1285 (1868) yılında dirhem-i şer'î adını verdiği sikkelerin kullanılmasını emretti (Mevlây IV. Muhammed devrinde basılan paralar hakkında geniş bilgi ve kataloglar için bk. Eustache, VI, 303-341, 1127-1177).

Mevlây Muhammed, 18 Receb 1290 (11 Eylül 1873) tarihinde Merakeş'te bir kayak safası sırasında boğularak öldü ve Mevlây Ali eş-Şerîf anıtmezarı içine defnedildi. Yerine oğlu Mevlây Hasan geçti. Mevlây Muhammed imar faaliyetleriyle de yakından ilgilenmiş ve Merakeş'te birçok mimari eser yaptırmıştır. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir: Bâbü'r-Rub adlı anıtmezar, Sûku'l-Mecâdiliyye adlı çarşı ve Sîdî Bel Abbas Çeşmesi.

BİBLİYOGRAFYA :

Selâvi, *el-İstikşâ* (nşr. Ahmed en-Nâsîrî), Dârülbeyzâ 2001, VIII, 61, 97-145; İbn Zeydân, *İt-hâfû a'lâmî'n-nâs*, Rabat 1349/1931, III, 366-577; Zirikî, *el-A'lâm*, VII, 70-71; J. L. Miège, *Le Maroc et l'Europe: 1830-1894*, Paris 1961, I-II, tür.yer.; K. L. Brown, *People of Salé: Tradition and Change in a Moroccan City: 1830-1930*, Manchester 1976, s. 121-124; E. Burke III, *Prelude to Protectorate in Morocco: Precolonial Protest and Resistance: 1860-1912*, Chicago 1976, s. 19-29, 36-38; Abbas b. İbrâhim, *el-İ'lâm*, VI, 331-383; D. Eustache, *Corpus des monnaies 'alawites*, Rabat 1984, VI, 303-341, 1127-1177; Muhammed el-Menûnî, *Mezâhiru yakazatî'l-Mağribî'l-hadîs*, Beyrut 1405/1985, I, 115-117, 213-214; J. M. Abu'n-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, London 1987, s. 299-304; C. R. Pennell, *Morocco since 1830: A History*, London 2000, s. 48-73; Ch. Pellat, "Muhammad IV b. 'Abd al-Rahmân", *IEP* (İng.), VII, 391-392.

EMILE GEORGE HOWARD JOFFE

MEVLÂY MUHAMMED eş-ŞEYH

(مولای محمد الشیخ)

Ebû Abdillâh Mevlây Muhammed
b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeyh
el-Mehdî es-Sa'dî el-Hasenî
(ö. 964/1557)

Sa'dî sultanı
(1539-1557).

893 yılında (1488) Sûs bölgesinin merkezi Târûdânt'ta doğdu. Sa'dîler'in kuru-cusu Kâim-Biemrillâh'ın oğludur. Târûdânt ve Fas şehrinde Ebû Ali Hasan b.

Osman el-Cezûlî et-Tâmilî, Abdullah b. Ömer el-Medgarî, Ahmed b. Yahyâ el-Ven-şerîsî ve Ebû Abdullah İbn Gâzî gibi âlimlerden din ve lügat ilimleri okudu. Kendisinin ve ağabeyi Ahmed'in yetişmesine büyük önem veren babası hac ziyaretine onları da götürdü ve Hicaz âlimlerinin ilim meclislerinde bulunmalarını sağladı (911/1506). Hac dönüşünde ağabeyi ile birlikte Vattâsiler'in başşehri Fas'ta kalan Muhammed bir süre Vattâsî sultanının çocuklarına ders verdi. Sa'dîler Devleti'ndeki ilk idarî görevine babasına Sûs'ta vekâlet ederek başladı.

Muhammed eş-Şeyh ağabeyi Ahmed el-A'rec zamanında (1517-1539) vezirlik ve kumandanlık görevlerini yürüttü. Başta askerî faaliyetler olmak üzere devlet işlerinin yürütülmesinde kardeşine yardımcı oldu. İki kardeş Sa'dî hânedanının temellerini sağlamlaştırdı. Târûdânt'ta bir savunma hattı oluşturarak Dârülbeyzâ'nın güneyindeki limanları işgal eden Portekizliler ve onların yerli işbirlikçilerine karşı başarılı bir mücadele yürüttüler. Bu mücadelede son dönemlerini yaşayan Vattâsiler'den önemli askerî destek gördüler.

Ahmed el-A'rec, 930'da (1524) Vattâsiler'in elinden aldığı Merakeş'i başşehir edinince Muhammed eş-Şeyh Târûdânt'ta oturdu ve bölgedeki askerî işleri organize etti. Şehri surlarla çevirdi; burada kale, büyük bir cami, medrese ve şeker imalathâneleri inşa ettirdi. Hıristiyan tüccarları vasıtasıyla silâh ve mühimmat teminine çalıştı. Ağâdir'e düzenlediği saldırıların ardından bölgedeki Portekizliler'le ateşkes yapip istikrarı sağladı.

Başarılarıyla Sûs halkının sevgisini ve güvenini kazanan Muhammed eş-Şeyh'in şöhreti Ahmed el-A'rec'in onun kıskanmasına ve yirmi üç yıl boyunca iyi geçinen iki kardeşin arasının açılmasına sebep oldu. Ahmed el-A'rec'in aşırı gururu, özellikle bölgedeki Portekizliler üzerine düzenlenen seferlerde ele geçirilen ganimetlerin paylaşımındaki anlaşmazlık, bazı devlet adamlarının desiseleri ve sultanın oğlunu veliyaht tayin etmesi neticede iki kardeşi savaşa sürükledi. Sûs kabilelerinin desteği sayesinde kardeşini yenen Muhammed eş-Şeyh "Mehdî" unvanıyla tahta oturdu (946/1539). Ahmed el-A'rec ile oğlunu Merakeş'te hapse koydurdu. Sûs bölgesindeki meselelere öncelik veren sultan 948'de (1541) Ağâdir Limanı'nı Portekizliler'den alarak parlak bir zafer kazandı. Bol miktarda silâh ve ganimet

ele geçirdi. Daha sonra Portekizliler'i Safî Limanı'ndan çıkardı ve onların tahliye ettiği Azemmûr'a asker yerleştirdi (950/1543). Bu sırada henüz kendisine itaat etmeyen Merakeş halkının tekrar Hintâte liderlerine biat ettiğini öğrendi. Anlaşma yoluyla onların biatını almayı başaran Muhammed 951'de (1544) Merakeş'e hâkim olup ağabeyini sürgüne gönderdi. Neticede Mağrib-i Aksâ'nın güney kesiminde kontrolü ve istikrarı sağladı. Ardından Mağrib-i Aksâ'nın tamamını idaresi altında toplamak için bölgenin kuzey kesimini yönelip o sırada karışık bir dönem geçiren ve sadece Fas şehriyle yöresine hükmeden Vattâsiler'i ortadan kaldırmaya karar verdi. Miknâs ve Sebû'yu aldıktan sonra Fas şehri kuşattı ve 2 Muharrem 956'da (31 Ocak 1549) emanla şehre girdi. Kaçmayı başarıp Cezayir'de Osmanlılar'a sığınan Ebû Hassûn dışındaki Vattâsî sultanı ve hânedan mensuplarını tutuklayıp Merakeş'e gönderdi. Öte yandan Portekizliler 1550'de Kasrüssagîr ile Asilâ'yı (Arzila) boşaltmak zorunda kaldılar.

Muhammed eş-Şeyh, Fas'ı ele geçince bu defa Mağrib-i Evsat'a (Cezayir) yönelip 957'de (1550) Osmanlı hâkimiyetindeki Tilimsân'a ordu gönderdi. Sa'dî ordusu, Cezayir Beylerbeyi Hasan Paşa'nın Vehrân'daki İspanyollar'la uğraşmasından yararlanarak şehri zaptetti. Sultan bunun ardından Şelif vadisindeki Müstegânim'e bir ordu sevketti. Ancak geri dönen Osmanlı ordusu bunları yenerek Tilimsân ve civarını geri aldı ve Sa'dîler'i Mağrib-i Aksâ'ya çekilmek zorunda bıraktı (959/1552). Muhammed eş-Şeyh tekrar bölge üzerine gittiye de başarı gösteremedi. Öte yandan aynı yıl içinde Sultan Muhammed'e bir elçi gönderen Kanûnî Sultan Süleyman onun sultanlığını tebrik edip Cezayir-Fas arasındaki sınırın belirlenmesini teklif etti. Ayrıca ondan Osmanlı hâkimiyetini kabul ederek kendisi adına hutbe okutmasını ve sikke kestirmesini istedi. Bu teklifi reddeden Muhammed eş-Şeyh, Kanûnî'nin hitap şekline duyduğu öfkeyle elçinin başını kestirmek istediye de Türk asıllı bazı kumandanların karşı çıkması üzerine bundan vazgeçti.

Bu arada Cezayir Beylerbeyi Sâlih Reis'in gönderdiği Osmanlı kuvvetleri 960 (1553) yılında Fas yolu üzerindeki Tâze (Tâzâ) şehrinde ele geçirdi. Cezayir'e sığınan Vattâsî Emîri Ebû Hassûn yanında olduğu halde Fas'a bir saldırı düzenleyen Sâlih Reis, Safer 961'de (Ocak 1554) hal-

kin tezahüratı ile Sa'dî sultanının terketmek zorunda kaldığı Fas şehrine girdi ve Ebû Hassûn'un sultan ilân edilmesini sağladı. Böylece yeniden kurulan Vattâsiler Osmanlılar'a tâbi olarak hüküm sürmeye başladılar. Ancak Muhammed eş-Şeyh, Osmanlı kuvvetlerinin Cezayir'e dönmesinin ardından Fas'a yürüdü. Ebû Hassûn'u ağır bir yenilgiye uğratıp Vattâsî hânedanını ortadan kaldırdı (24 Şevval 961 / 22 Eylül 1554) ve Mağrib-i Aksâ'nın tamamını hâkimiyeti altına aldı.

Sa'dî hânedanını iktidara taşıyan ve güçlenmesine yardımcı olan tarikat şeyhlerine karşı 958'den (1551) itibaren güvensizlik duymaya başlayan Muhammed eş-Şeyh onlara baskı uyguladı. Sîdî Abdullah el-Kûş'un Merakeş'teki zâviyesini boşalttı ve onu Fas'a sürgüne gönderdi, diğer zâviyeleri de denetim altına aldı. Bu politika giderek şiddete dönüştü ve sultan, Fas'ta Türkler'in hâkimiyetini tanıyan Vattâsî hânedanını destekleyen âlimlerden ve Kâdiriyye tarikatı ileri gelenlerinden bazılarını öldürtmekten çekinmedi. Osmanlılar'a karşı büyük bir düşmanlık besleyen Sultan Muhammed bölgede onlarla mücadele eden İspanya ile ittifak kurmuştu. Bu düşmanlık iki tarafı tekrar savaşa sürükledi. Cezayir Beylerbeyi Sâlih Reis 962'de (1555) Bicâye'yi ele geçirdi. Muhammed eş-Şeyh'in İspanya kralı ile anlaşmasını öğrenen Kanûnî Sultan Süleyman, o sırada ölen Sâlih Reis'in yerine tayin ettiği Hasan Paşa'ya Sa'dî sultanına kesin bir darbe vurmasını emretti. Tilimsân'a yürüten Hasan Paşa orayı alıp Fas üzerine gittiyse de Vehrân'daki İspanyollar'ın dönüş yolunu kesebilecekleri endişesiyle Fas'a girmekten çekindi. Muhammed eş-Şeyh'i ortadan kaldırmak için onun ordusundaki Türkler'den faydalanmayı düşündü ve sonunda bunu başardı. Hasan Paşa'nın gönderdiği Sâlih Kâhya ve arkadaşları, Osmanlı zulmünden kaçtıklarını söyleyerek Sa'dî sultanının muhafız alayına girmeyi başardılar ve bir sefer esnasında düzenledikleri suikastla Muhammed eş-Şeyh'i öldürdüler (29 Zilhicce 964 / 23 Ekim 1557). Kesilen başı Kanûnî Sultan Süleyman'a gönderildi ve İstanbul'da halka teşhir edildi. Cesedi Merakeş'teki Ravzat'ın-Sa'diyyin'e gömüldü. Yerine geçen oğlu Abdullah'a "Gâlib-Bilâh" lakabıyla biat edildi. Öte yandan Hasan Paşa Fas şehrine girdiyse de Vehrân'daki İspanyol ordusunun gelmekte olduğunu öğrenince Tilimsân'a dönmek zorunda kaldı.

Heybetli bir hükümdar olan Muhammed eş-Şeyh ilme düşküdü. Fıkıh, tefsir ve edebiyat alanında kendisini yetiştirmişti. Âlimlere büyük değer verir, görüşlerinden istifade ederdi. Gerçekleştirdiği idarî ve malî düzenlemelerle iktisadî hayatı canlandırmış, imalâthaneler kurularak şeker üretimini arttırmıştır. Kardeşi Ahmed el-A'rec zamanından itibaren silâh ve mühimmat temini için hıristiyan tüccarlarla ilişki kurup onları Sûs'a çekmeye çalışmış, Agâdir'in alınışından sonra İngiltere'den deri, bal mumu ve şeker gibi ürünler karşılığında silâh ve mühimmat almıştır. Tuz yataklarını ele geçirmek amacıyla Sahrâ'ya seferler düzenlemiştir. Gittikçe artan askerî ihtiyaçlarını karşılamak için yeni vergiler ihdas etmiş, Sûs bölgesinin günlük arazilerini harâcî (mîrî) arazi statüsüne dahil ederek haraç vergisi almış, ayrıca kişi başına "nâibe" adıyla bir vergi koymuştur (İbn Asker el-Mağribî, s. 116). Tarikat şeyhleri ve şerifler dahil herkesten alınan bu vergi bilhassa Sûs halkı üzerinde büyük infial uyandırmış ve isyanlara yol açmıştır. Ülkenin imarına önem veren sultan Târûdânt'ı tahkim etmiş, Agâdir'e bir liman yaptırmış, bazı merkezlerde camiler inşa etmiş ve Târûdânt Ulucamii'nde bir kütüphane kurmuştur.

Muhammed eş-Şeyh, Atlas dağlarında bakır madenin bulunmasıyla top dökümünü başlatarak (946/1539) Merakeş ve Fas'ta top dökümhaneleri yaptırmış, bu alanda Endülüs'lü muhacirlerle Türkler'den faydalanmıştır. Ana unsurunu Sûs kabilelerinin oluşturduğu ordusunda Türk asıllı askerlere de yer vermiş ve muhafız alayını onlardan oluşturmuştur. Osmanlılar'dan kaçıp ülkesine sığınan isyancıları ordusuna almaktan çekinmemiştir. Bu tedbirler sayesinde askerî gücünü artırarak işgalci Portekiz kuvvetlerini bölgeden çıkarmış, Vattâsî hânedanına son verip diğer güçleri de itaat altına alarak bütün Mağrib-i Aksâ'yı kendi hâkimiyetinde toplamayı başarmıştır. Bununla birlikte Osmanlılar'la mücadelede zayıf kalmış, onlara karşı yardımlarına başvurduğu İspanya ve Portekiz'le ittifak kurmaktan çekinmemiştir. Vattâsî sarayında çalışan bazı devlet adamlarından istifade ederek devletin teşkilâtlanmasında da önemli rol oynayan Muhammed eş-Şeyh, savaşlardaki başarıları ve ülkede siyasî birliği sağlaması sebebiyle bazı tarihçiler tarafından hânedanın gerçek kurucusu sayılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Asker el-Mağribî, *Devhatü'n-nâsir* (nşr. Muhammed Haccî), Rabat 1397/1977, s. 46, 51, 55-56, 88, 110-111, 116; İfrenî, *Nüzhetü'l-hâdî bi-ahbâri mülûki'l-karni'l-hâdî* (nşr. Abdülâtîf eş-Şâdîlî), Dârülbeyzâ 1998, s. 59-116; Zeyyânî, *et-Tercümânü'l-mu'rib 'an düveli'l-meşriķ ve'l-mağrib* (nşr. ve trc. Roger le Tourneau), Aix-en-Provence 1977, s. 11-12, 16, 24; Selâvî, *el-İstikâsâ*, V, 3-39; Muhammed er-Rabâtî ed-Daif, *Târîhu'd-devleti's-Sa'ide* (nşr. Ahmed el-Umârî), Rabat 1986; Aziz Samih İlter, *Şimali Afrika-da Türkler*, İstanbul 1936, I, 96-98, 116, 123; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 367-369; III/1, s. 45; G. Drague, *Esquisse d'histoire religieuse du Maroc; confréries et zaouias*, Paris 1951, s. 57-61; R. le Tourneau, *Les débuts de la dynasties sa'dienne*, Alger 1954; F. Braudel, *la Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1966, tür.yer.; Abdülkerim Küreyim, *el-Mağrib fi 'ahdi'd-devleti's-Sa'diyye*, Rabat 1398/1978, s. 5-40; Celâl Yahyâ, *Târîhu'l-Mağribi'l-kebir*, Beyrut 1981, III, 34-39; İsmail Ceran, *Mağrib'de Sa'diler* (doktora tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 72-133; Mustafa L. Bilge, "Başlangıçtan 1578 Yılına Kadar Osmanlı-Fas İlişkileri", *İlim ve Sanat*, sy. 35-36, İstanbul 1993, s. 108-114; A. Cour, "Sa'diler", *İA*, X, 43; Ch. Pellat, "Mawlay Maḥammad al-Şaykh", *EP* (Fr.), VI, 884-885.

İSMAİL CERAN

MEVLÂY REŞİD

(مولای الرشید)

Ebû'l-İzz Mevlây er-Reşid b. Muhammed eş-Şerif b. Ali el-Hasenî el-Alevî (ö. 1082/1672)

Alevî (Filâli) sultanı
(1664-1672).

1040'ta (1630-31) Sicilmâse'de doğdu. Eğitimini burada tamamladı ve babası Mevlây Muhammed eş-Şerif'in 1069'da (1659) vefatına kadar bu şehirde kaldı. Babasının ölümü üzerine kendisine bir kötülük yapmasından çekindiği kardeşi Mevlây II. Muhammed'den kaçıp rakipleri Dilâiler'in zâviyesine sığındı. Önceleri iyi karşılaşmasına rağmen kendisi yüzünden doğabilecek sıkıntılar sebebiyle oradan ayrılması istenince az sayıdaki taraftarıyla birlikte önce Azrû'ya, ardından Fas şehrine gitti. Ancak şehrin hâkimi Ebû Abdullah ed-Düreydî oraya girmesine izin vermeyince Tâze'ye (Tâzâ) geçti (1074/1663).

Tâze'de Ehl-i beyt mensuplarına karşı muhabbet besleyen Şeyh Ebû Abdullah el-Levâtî'den destek gördü. Rivayete göre orada bulunduğu sırada bir hükümdar gibi davranan ve müslümanlara zulmeden çok zengin bir yahudiyi öldürmüş, onun büyük servetini taraftarlarına da-